

КРЫТЫКА

крытыка

Джозеф Мозур

Надзея ў безнадзейнасці

альбо Доўгая дарога дадому Васіля Быкава

22 чэрвеня 2003 году, усяго праз некалькі дзён пасля таго, як яму споўнілася семдзесят дзесяць, у Менску памёр Васіль Быкаў – адзін з найвялікшых у сьвеце ваенных пісьменьнікаў, адмыслоўца пастаўленай на мяжу выміранья беларускай мовы. Дата ягонае съмерці ўразіла кожнага, хто ведаў Быкава і яго творчасць: у гэты самы дзень 62 гады таму нацысцкая Нямеччына напала на Савецкі Саюз – распачалася вайна, якая гадоў на сорак стала асноўнай тэмай кніг Быкава. Камуністычная партыя заахвочвала літаратараў пісаць пра перамогу СССР у Другой сусветнай вайне, каб прывіць людзям гонар за Чырвоную Армію і ўславіць “талент” кіраўніцтва краіны ў часе вайны. Быкаў жа зламаў жорсткія рамкі жанру – засяродзіў увагу на канфліктах паміж звычайнымі салдатамі і афіцэрамі, на іх паводзінах у жыццёва небяспечных ситуацыях. Ён папярэджваў пра небяспеку сталінізму ў паваенны час. І толькі ў эпоху гарбачоўскай “галоснасці” ды пазней, па распадзе СССР, Васіль Быкаў здолеў звязрнуцца да жыцця сваёй роднай Беларусі да і пасля вайны.

І маладым лейтэнантам на полі бою, і пісьменьнікам, які амаль ніколі ня йшоў на кампраміс з савецкімі цэнзарамі, Васіль Быкаў быў чалавекам вялікае мужнасці. У сваіх творах ён узыняў забароненую тэму сталінскага генацыду ў перадваенны Беларусі і развязнічаў міф пра высакародных савецкіх партызанаў, якія змагаліся з фашыстамі ў тыле ворагу. Цягам дзесяцігоддзяў русіфікацыі Быкаў актыўна выступаў у абарону беларускай мовы, чым выклікаў гнеў мноства савецкіх чыноўнікаў. Каб аддаць даніну павагі незгінальному,

*Пераклад
з ангельскай
V. K.*

нягледзячы на перасьлед, пісьменьніку, які ў сваіх творах заўжды раскрываў праўду, на паходаньне Быкова прыйшлі дзясяткі тысячаў людзей. За ягонай труной па вуліцах беларускай сталіцы рушыў вялізны натоўп. Афіцыйны Менск, які з часу абрачаньня презідэнтам Аляксандра Лукашэнкі адмовіўся ад дэмакратычных рэформаў і пераняў некаторыя найгоршыя рысы сталінскага рэжыму, разылічваў так “скіраваць” хаўтуры, каб ня згадваліся гады жорсткага ціску на пісьменьніка, калі яго літаральна выштурхнулі ў выгнанье. Улады распаўсюдзілі хлусыльвия заявы, што знакаміты аўтар вярнуўся ў Беларусь, каб памерці на радзіме, і нават спрабавалі прымусіць няўсъешную сям'ю нябожчыка аздобіць труну сімволікай неасавецкага лукашэнкаўскага рэжыму. Але, збаяўшыся масавых прэтэстаў, улады адступіліся, і народ правёў у апошні шлях дарагога яму пісьменьніка, несучы хрысціянскі крыж і бел-чырвона-белыя нацыянальныя сцягі. Калі труну з целам Васіля Быкова апускалі ў магілу, людзі сіпявалі беларускі рэлігійны гімн “Магутны Божа” – для апантантаў рэжыму ён стаўся неафіцыйным нацыянальным гімнам Беларусі. Пазней прысутныя на жалобнай цырымоніі дзякавалі Васілю Быкову за тое, што ён хоць на адзін дзень даў ім рэдкую магчымасць адчуць сябе грамадзянамі вольнай, незалежнай Беларусі.

Шмат у чым глыбока трагічная, напружаная проза Быкова грунтуецца на традыцыі расейскага рэалізму – Льва Талстога, Фёдара Дастаеўскага, Усевалада Гаршына і інш. Творчасць Быкова засьведчыла, наколькі жыццяздольнай можа заставацца гэтая традыцыя ва ўмовах цэнзуры і палітычнага ўціску. Адрозні ад камуністаў-звышчалавекаў, якімі поўна ў літаратуры сацрэалізму, прысьвечанай Другой сусветнай вайне, героям Быкова – простыя салдаты, партызаны, цывільныя людзі, якія апынуліся ў сітуацыі жорсткага супрацьстаяння і змагаюцца не за Сталіна, а за сваю родную зямлю, за таварышаў. Часта яны застаюцца адныя, пакінутыя сам-насам толькі са сваім сумленнем. Быкаў па-майстэрску перадае псіхалогію чалавека, які паступова страчвае надзею. Перад вачыма ягоных герояў пралятае ўсё іхняе жыццё, згадваеца тое, што ў канчатковым выніку і перадвызначыла іх чалавечую сутнасць: ласка маці, галоднае дзяцінства, першае кахранье, страта бацькоў. Або прыходзіць на памяць ланцужок падзеяў, які прывёў іх да цяперашняга безвыходнага стану. Такая рэтраспектыўнасць аповеду натуральным чынам вынікае з рэакцыі чалавека на набліжэнне смерці, яна дазваляе аўтару ўвесці час трываласці чытача ў напрузе, запавольваючы разъвіцьцё сюжету. Аднак савецкая крытыка часта абвінавачвала Быкова ў вузкасці погляду – маўляў, ён залішне засяроджваеца на лёсах некалькіх чалавек і не заўважае за імі вялікай карціны перамогі савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне. Яго творы ганілі ў прэсе за “абстрактны гуманізм” і “рэмаркізм” – крытыкі бачылі ў іх шкоднае адгалінаванье пацыфізму, што падрывае дух Чырвонай Арміі і бясъпеку савецкай дзяржавы.

Ваенная проза Быкова атрымала прызнаньне ў СССР толькі пасля ацвержальнага разгрому савецкіх войскаў у Афганістане, з прыходам гарбачоўскай “голоснасці”. У 1986 г. Васіль Быкаў быў узнагароджаны Дзяржаўнай прэміяй у галіне літаратуры за аповесьць “Знак бяды”, у якой выяўляюцца пакуты беларускіх сялянаў за часам калектывізацыі і нацысцкай акупацыі. Прайшло крыйху больш за дзесяць гадоў, і ў 1998 г. кандыдатура Быкова разглядалася ў ліку рэальных прэтэндэнтаў на Нобелеўскую прэмію. У 1999 г. ён атрымаў расейскую прэмію “Трыумф” за высокі маральны аўтарытэт ягонай творчасці. Але тое, што Быкову не дасталася Нобелеўская прэмія, прыйшлося цяжкім ударам для беларускай інтэлігенцыі, якая спадзявалася, што ўзнагароджанье беларускага пісьменьніка прыцягне ўвагу міжнароднай супольнасці да сітуацыі з правамі чалавека ў постсавецкай Беларусі. Некаторыя крытыкі казалі: віною таму, што кандыдатуру Быкова адхілілі, нягледзячы на моцную падтрымку Чэслава Мілаша і Вацлава Гавэла, – адсутнасць добрых перакладаў. Іншыя адзначалі, што на рашэнье Нобелеўскага камітэту адмоўна

паўплывала згода аўтара прыняць Дзяржаўную прэмію СССР. Калі заўвага слушная, гэта асабліва прыкра, бо прысуджэнне прэміі Быкаву ў 1986 г. можна разглядаць як сігнал падтрымкі з боку гарбачоўцаў-рэфарматараў тым, хто імкнуўся праўдзіва асьвятляць савецкую гісторыю ў літаратуры і мастацтве.

Асобу Быкава сфармавала і загартавала нацыянальная трагедыя Другой сусветнай вайны. З кожных ста беларускіх юнакоў 1924 г. нараджэння – адналеткаў Быкава – жывымі з гэтай крывавай бойкі выйшлі менш за дзесяць. Таму Васіль Быкаў і адчуваў сябе аваязаным прамаўляць ад імя мёртвых. Сямнаццацігадовым хлопцам яго мабілізавалі ў працоўную брыгаду: капаць траншэй, каб запыніць нямецкі бліцкрыг – марная спроба. Тады з ім і здарылася гісторыя, якая наклала адбітак на ўсе ягоныя будучыя творы пра вайну. Шукаючы ў адным маленъкім гарадку, чаго б паесыці, Быкаў адстаў ад сваёй брыгады. Яго арыштавалі, абвінавацілі ў тым, што ён нямецкі шпіён, дзень пратрымалі ў перапоўненай турэмнай камеры, а калі немцы падышлі бліжэй, вывелі на расстрэл. Ідучы на съмерць, хлопец расплакаўся, і той, хто меў яго расстраляць, відаць, разумеючы абсурднасць абвінавачанья, загадаў Васілю бегчы. Стрэл прагучаў у яго над галавой. З гэтага выпадку Быкаў вынес урок, які будзе памятаць праз усю вайну: карных аддзелаў Чырвонай Арміі – НКВД і СМЕРШ – баяща трэба ня менш, чым ворага. Малады лейтэнант Быкаў не аднойчы быў за крок ад арышту, бо Чырвоную Армію наскроў працінала атмасфера недаверу і падазронасці. Ён распавядае пра гэту пошасцьць у аўтабіографічнай кнізе “Доўгая дарога дадому” (2002 г.). Савецкія гісторыкі і пісьменнікі дзесяццігоддзямі заплющчвалі вочы на бязылітаснае стаўленне да салдатаў, якое абрываўся велізарнымі стратамі ў Другой сусветнай вайне. Да 1991 г., калі ўрэшце распаўся Савецкі Саюз, цэнзура не дазваляла адкрыта пісаць пра гэты пачварны бок вядзення вайны. Быкаву давялося дорага заплатіць за тое, што ён узняў гэту тэму ў аповесыці “Мёртвым не баліць” (1965 г.), якая цяпер стала класікай. Распачалася траўля Быкава ў прэсе, у доме аўтара выбівалі шыбы, а саму аповесыць дванаццаць гадоў забаранялі друкаваць. Сёньняшняя беларуская ўлада, якая адкрыта выказвае намер адмовіцца ад дзяржаўнай незалежнасці і далучэннем да РССІ стварыць неасавецкую дзяржаву, па-ранейшаму цэнзарскімі нажніцамі выразае ўсё, што пляжыць савецкія міфы пра герайчную Чырвоную Армію і партызансскую барацьбу на беларускай зямлі.

З 1998 г. жыцьцё ў Беларусі зрабілася для Быкава невыносным. Лукашэнкаўскі рэжым быў разъяўтраны тым, што пісьменнік цвёрда выступае на абарону беларускай мовы, культуры і дзяржаўнасці. Разумеючы, які цяжкі лёс чакаў Васіля Быкава на бацькаўшчыне, ПЭН-цэнтры некаторых краінай і презідэнт Чэхіі Вацлаў Гавэл далі пісьменніку магчымасць жыць і працаваць у Фінляндыі, Нямеччыне і Чэхіі. Адчуваючы сябе аваязаным єўрапейскім пісьменнікам за падтрымку, Быкаў вельмі плённа працаваў у выгнанні. Але ўціск, з якім ён сутыкнуўся ў Беларусі, даваўся ў знакі. Шмат хто лічыў Быкава песьмістам і да прыходу Лукашэнкі, і вымушанай эміграцыі. А ў апошніх творах песьмізм аўтара набывае яшчэ больш змрочныя адцененні. Бадай, найлепш гэты настрой адчуваецца ў апавяданні “Труба” (1998 г.). Яго герой вяртаецца з гораду дахаты, у дарозе трапляе пад залеву і, каб ня змокнуць наскроў, хаваецца ў трубе гіганцкага газаправоду, што будзе ўздоўж дарогі. Скурчыўшыся, ён залазіць у трубу глыбей, ды там і засынае. Скрозь сон ён чуе нейкія аддаленія галасы, а калі нарэшце, ачомаўшыся, прачынаеца ў поўнай цемры, з жахам разумее, што той кавалак трубы прыварылі да газаправоду. Ён кліча на дапамогу, ідзе туды, дзе, як яму здаецца, труба мусіць сканчацца, потым назад і страчвае арыентацыю. Бяжыць, тады паўзе то ў адзін бок, то ў другі, пакуль праз тыдзень яго не пачулі рабочыя на кампрэсарнай станцыі. Па дарозе ў шпиталь ён памірае. У гэтай простай гісторыі найглыбей уражвае разгорнуты ўнутраны маналог галоўнага героя. Труба – як “сыроватка прауды”: ён пачынае прамаўляць усё, што

гняло яго ў жыцьці, але пра што ён не адважваўся сказаць. Праклінае КДБ за тое, што яго спрабавалі завербаваць інфарматарам, ганіць арганізатаў выбараў за падтасоўкі, што прынеслы перамогу Лукашэнку, бэсціць презідэнта за спробы спыніць неабходныя для краіны рэформы. Карацей кажучы, ён упершыню ў жыцьці гаворыць, як вольны чалавек. Ягоная разгубленасць, калі герой ня ведае, куды ісьці, хоць кірункаў усяго два: назад ці наперад, нагадвае рух лукашэнкаўскага рэжыму, які страціў палітычную арыентацыю: слушны напрамак да дэмакратычных рэформаў здаецца памылковым, а шлях назад, да сацыялізму па-савецку, бачыцца лёгкім выйсцем з палітычнага і эканамічнага крызісу. У аповедзе, напісаным на выгнаныні ў Фінляндыі, рэалістычна перадаюцца думкі шмат каго з беларусаў пра лукашэнкаўскую ўладу – думкі, якія ім, застрашаным, ня выказаць уголас. Тыповая быкаўская рыса: каб па-сапраўднаму ацаніць сваё жыцьцё, як і становішча ўсяго свайго народу, герой мусіць апынуцца перад экзістэнційным выпрабаваннем блізкай съмерцю. Як аўтара, што трывае традыцыі расейскага крытычнага рэалізму, Быкава заўжды больш цікавіў лёс “маленькага чалавека”, чым надзеленых уладай. У некаторай ступені “Труба” – гэта сучасная версія “Съмерці Івана Ільліча”. Галоўны герой Талстога, апынуўшыся перад тварам съмерці, таксама ўпершыню глыбока задумляеца над сваім жыцьцём і прыходзіць да ўсьведамлення, што, робячы ўсё, чаго чакала ад яго грамадства (*comme il faut*^{*}, як піша Талстой), ён змарнаваў самае каштоўнае – сваю свабоду і сумленье.

Быкаў часта падкрэсліваў, што разгубленасць і пакорлівасць беларусаў робяць іх зручнай прыладай у руках дыктатараў. Яго апавяданьне “Жоўты пясочак”, дзеяньне якога адбываецца ў 30-я гг. XX ст., можна прачынтаць у двух планах: першы раскрывае сталінскія злачынствы, другі праводзіць паралель з сённяшнім пасіўнасцю беларускіх грамадзянаў у абароне іх правоў. Апавяданьне пачынаецца з таго, што грузавік НКВД вязе па гразкай начной дарозе чатырох бязвінных палітзняволеных, былога съледчага НКВД, абвінавачанага ў сабатажы, і злачынцу-рэцыдывіста – на сьвітанку іх павінны пакараць съмерцю. Яны ведаюць, што іх расстраліяюць, і ў думках разважаюць пра свой лёс, пра сем'і, пра тое, як несправядліва ўсё склалася. Калі грузавік пачынае ўзьбірацца на пагорак, да месца забойства, у яго загружаюць колы. Ахойнік-энкавэдист, узброены адным пісталетам, загадвае асуджаным выйсці з грузавіка і штурхаць яго. Чатыры бязвінныя ахвяры і былы съледчы паслухмяна пачынаюць штурхаць машыну, а энкавэдист на адлегласці назірае за імі з дарогі. Калі грузавік загруз па самыя восі і ўрэшце спаліў увесь бензін, ахойнік дасылае кіроўцу ў суседні гарадок па паліва. Замест таго, каб скрыстацца з сітуацыяй і паспрабаваць уцячы, асуджаныя працягваюць штурхаць грузавік і нарэшце выцягваюць яго з каляіны. Калі зьяўляеца кіроўца з бензінам, яны едуць далей. На месцы расстрэлу ўсе пакорліва выходзяць, і потым іх целы скідаюць у адкрыту яму. Толькі адзін – былы съледчы НКВД – спрабуе нешта зрабіць, каб кат перадумаў: прыніжае астатніх і заяўляе, што невінаваты. Дабіваеца ён толькі абяцаньня, што яго пахаваюць у асобнай магіле, з мяккім жоўтым пясочкам на дне. Урэшце кат парушае і гэтую абяцанку – скідае ягонае цела ў агульную магілу. “Жоўты пясочак” – шэдэўр пісіхалагічнага партрэту розных асобаў. У ім Быкаў змрочна ацэнівае здольнасць чалавецтва супрацьстаяць злу.

Усе творы Быкава – драматычна напружаныя. У іх няшмат персанажаў. Аўтар заўжды выпрабоўвае сваіх герояў на чалавечнасць няўмольнай, непазыбежнай съмерцю. Ён часта падкрэсліваў, што яму блізкі заходнегурапейскі экзістэнцыялізм, што “Чума” Альбера Камю моцна паўплывала на ягоную творчасць. У нейкай ступені съмерць Быкава сімвалізавала апошні ўздых экзістэнцыялізму, зыход пакаленія пісменнікаў, якія праішлі Другую сусветную вайну. Але, адрозна ад

* Як належыць (фр.)

Камю ў “Чуме”, дзе апавядальніка больш цікавіць рэакцыя грамадства на тую на валу, што напаткала горад Аран, Быкаў амаль выключна засяроджваецца на канкрэтных людзях, апанаваных страхам, зъянгтэжаных набліжэннем съмерці. Аўтар агалае іх душу, рэалістычна перадае іх плынню съядомасці на фоне бязлітаснага бегу часу. Сам Быкаў ніколі не забываў тыя пачуцьці, што ахопліваюць чалавека перад пагрозай съмерці. На фронце ён быў двойчы паранены, ледзь не загінуў пад гусеніцамі нямецкага танка і лічыўся забітым у баях пад Кіраваградам. Ягоныя бацькі атрымалі паведамленыне пра съмерць сына, імя Быкава значыцца на помніку загінулым. І хоць у навэлах і апавяданнях постсавецкага перыяду Быкаў працягваў пісаць пра вайну, у іх заўважны зварот і да іншых сітуацый экзістэнцыйнага выбару, як Слуцкае паўстаньне на Беларусі ў 20-я гг. XX ст. (“На чорных лядах”, 1997 г.), жахі Чарнобыльскай катастрофы (“Ваўчыная яма”, 1999 г.), “эскадроны съмерці”, што дзейнічаюць у Беларусі за Лукашэнкам (“Глухі час ночы”, 2001 г.). Як адзначыў нехта з уважлівых крытыкаў, мабыць, толькі “Апраметная” Данте перадае сутнасць творчасці і съветапогляду Васіля Быкава. Надзея абарочваецца супраць ягоных герояў, і нават прырода выяўляеца мачыхай, халоднай і жорсткай. У зямным пекле, створаным у прозе Быкава, ягоныя героі ніколі не выходзяць пераможцамі, а заўжды – пераможанымі. Аднак насамрэч перамагае ў Быкава чалавече сумленыне. Быкаў выпрабоўвае гэтае залатое правіла ў скрайніх сітуаціях, і ўрэшце чытачы разумеюць, што ратуе съвет ад пякельных колаў бясконцага дзікунства менавіта крохкае чалавече сумленыне.

Беларуская інтэлігенцыя лічыла Васіля Быкава сумленынем нацыі, беларускім Андрэем Сахаравым. За сваё поўнае цяжкасцяў жыцьцё ён стаўся съведкам трагедыяў калектывізацыі, Другой сусьветнай вайны, паваенных рэпрэсіяў у Савецкім Саюзе, Чарнобыльскай катастрофы, распаду СССР і зьяўлення новага таталітарнага рэжыму ў Беларусі напрыканцы XX ст. У ягоных творах гаворыцца праўда пра ўсе гэтыя падзеі – нягледзячы на гады цэнзуры і намаганыні тых, каму сённяня не даспадобы праўда. Цяпер, пасля съмерці Быкава, беларускія ўлады па-ранейшаму не звяртаюць увагі на ягоную творчасць. У апошнім абзяцы сваёй аўтабіографічнай кнігі “Доўгая дарога дадому”, хоць усё съведчыць, што Беларусь, мабыць, страціла апошні гістарычны шанец на незалежнасць, Васіль Быкаў заклікае ўсіх сваіх суайчыннікаў пайсьці цяжкім шляхам да свабоды, нават калі кожнаму яго наканавана праісці асобна. Надзея часта рабілася перашкодай для ягоных герояў, але Быкаў усё адно наастачу піша, што без надзеі ўсё ж спадзяеца: “Пэўна мой логас песімістычны, хаця мая душа прагне аптымізму”. Гэтая фраза, бадай, найлепш падсумоўвае ўсё творчае жыцьцё пісьменніка. Усплеск грамадскай падтрымкі на пахаваньні Быкава надаў ражучасці дэмакратычнай апазіцыі ў Беларусі. А творы Быкава, напісаныя па-беларуску, пераконваюць, што інтэлектуальная эліта нацыі будзе захоўваць і развіваць беларускую літаратурную мову. Абодва гэтыя чыннікі съведчаць, што ёсьць яшчэ надзея на беларускае культурнае адраджэнне ў будучыні.

2004 г.

Рэдакцыя «Дзеяслова» выказвае ічырую ўдзячнасць
журналісту Сяргею Навумчыку
за супрацу пры падрыхтоўцы да друку гэтага артыкулу.
